

III. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ

УДК 37.091.32:811.161.2

Р. Дружененко,

доцент кафедри української мови та методики навчання

Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат педагогічних наук

ЕЛЕМЕНТИ ЕТНОЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ТЕКСТУ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті робиться спроба обґрунтування теоретичних засад етнолінгвістичного аналізу тексту як одного з прийомів вивчення національно-культурного мовного компонента. На глибоке переконання автора, елементи етнолінгвоаналізу повинні мати систематичний характер на уроках української мови, оскільки забезпечують високий рівень етномовної та етнокультурної компетенції школярів.

Ключові слова: етнолінгвістика, етнолінгвістичний аналіз тексту, національно-культурний мовний компонент.

У сучасному українському суспільстві все більшої актуальності набуває проблема вивчення мови у взаємозв'язку з етнокультурою та етнопсихологією як формами відображення етносвіту, носіями етнічної інформації, виразниками духовних основ народу. Чільне місце в цьому процесі належить рідномовній освіті, адже саме через осягнення мови як національної системи ми пізнаємо глибинні пласти культури, вивчаємо нові історичні факти, національну психологію свого народу, його поведінкові стереотипи, ідеали.

Один із засобів оволодіння національним мовним арсеналом у поєднанні з культурними, історичними цінностями етносу — етнолінгвістичний підхід до навчання мови.

Проблема навчання мови на етнічній основі не нова. Власні методичні системи з урахуванням національного компонента вибудовували у свій час Г. Ващенко, Б. Грінченко, О. Духнович, І. Огієнко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.

Серед сучасних науковців, які займаються питаннями методики навчання української мови в окресленому напрямі, можна назвати Н. Бабич, Т. Донченко, В. Дороз, С. Карамана, В. Кононенка, Г. Онкович, М. Пентиліук, О. Семенов, М. Стельмаховича та ін.

Метою нашого дослідження є теоретичне обґрунтування етнолінгвістичного аналізу тексту як засобу осягнення учнями національно-культурного мовного компонента та виявлення його місця й ролі на уроках української мови.

Сам термін «етнолінгвістичний аналіз тексту» впливає із виокремлення етнолінгвістики як галузі мовознавчої науки, що «вивчає відносини між мовою та її носіями, взаємодію мовних та етнічних чинників у функціонуванні й розвитку мови» [5, 264].

Основними напрямками дослідження етнолінгвістичних студій є взаємозв'язок мови та культури, мови та історії, мови та психології народу; крім того, ця галузь охоплює вивчення різних об'єктів позамовної дійсності (побут, звичаї, обряди, ритуали, вірування, природу, символічні образи, стереотипи поведінки), що мають словесне вираження. Як зазначає В. Кононенко, за етнолінгвістичного підходу «історія кожної мови розглядається в тісному сполученні з етнічною історією носіїв цієї мови, а народний світогляд, народне світобачення оцінюється в категоріях мовної системи» [3, 5].

Поняттям етнолінгвістичного аналізу тексту в сучасній науці послуговуються такі вчені, як Т. Єщенко, В. Жайворонок, В. Кононенко, В. Красних, В. Маслова, Л. Мацько та ін.

Так, у Т. Єщенко спостерігаємо поняття часткового лінгвокультурологічного та етнолінгвістичного аналізу тексту, що передбачає з'ясування зв'язків між текстом і різними аспектами матеріальної та духовної культури українського етносу — міфологією, народними звичаями, релігією тощо [1, 17]. Дослідниця вказує на те, що предметом етнолінгвістичного аналізу тексту є мовні елементи культурно-семіотичного текстового простору, а саме: архетипи, міфологеми, на-

родна символіка, національно орієнтовані концепти. Етнолінгвістичний аналіз тексту вона розглядає як частину цілісного лінгвістичного аналізу тексту.

Л. Мацько окремо розглядає лінгвокультурологічний аналіз тексту як такий, що визрів на основі розвитку етнолінгвістики та виділення з неї окремої галузі — лінгвокультурології. Основним завданням лінгвокультурологічного аналізу тексту є вивчення та пояснення функціонального навантаження лінгвокультурем як таких мовних одиниць тексту, в семантиці яких зосереджена вага культурна інформація. Таким чином, можемо зробити висновок, що лінгвокультурологічний аналіз тексту є частиною етнолінгвістичного.

Оскільки етнолінгвістика як наука забезпечує не тільки вивчення взаємодії мови та культури, але й досліджує наслідки впливу на мовну структуру народної психології, то в окресленні поняття етнолінгвістичного аналізу тексту слід бачити той національно-мовний компонент, що відображає «ментальні емоційно-чуттєві образи, характерні як для внутрішнього “Я”, так і для зовнішнього творчого “ми”» [2, 25]. За словами В. Жайворонка, слід звертати увагу на ті мовні одиниці, які влучно характеризують етнофора, його стереотипну поведінку, вдачу, риси характеру, духовне єство.

Описуючи грані етнолінгвістичного аналізу, В. Кононенко також переконує в тому, що треба враховувати сам національний дух тексту, відповідність етнопсихологічним чинникам [3, 132], які виявляються у мовній тканині тексту. Отже, етнолінгвістичний аналіз тексту насамперед передбачає виділення та опис тих мовних одиниць, що визначають типові особливості українського народного життя в історичному розвитку, національної культури, народних традицій, звичаїв, ритуалів, а з іншого боку — психічного стану, поведінки людини як носія національного характеру, національної ментальності. У комплексі такі мовні одиниці, за словами В. Кононенка, становлять національно-культурний мовний компонент.

Етнолінгвістичний аналіз тексту на уроках української мови слід реалізовувати як частину комплексного лінгвістичного аналізу тексту. Цінність етнолінгвоаналізу полягає в тому, що школярі, з одного боку, залучаються до вивчення рідної культури, історії, ментальних рис українського народу (етнокультурна компетенція), а з іншого — забезпечується мовна компетенція, а точніше — етномовна, оскільки увагу учнів спрямовуємо на ті мовні одиниці, що містять національно-культурний компонент. У свою чергу,

етномовна компетенція є основою мовленнєвої та комунікативної компетенції. Відтак оволодіння національно-культурним мовним компонентом впливає на розвиток особистості етнофора загалом та рідномовної особистості зокрема. Слід застерегти, що не всі мовні одиниці мають національно-культурний компонент. За словами В. Кононенка, лише еталонне, стереотипне в досвіді народу, пов'язане з його історією, культурою, традиціями, і те, що є загальнозрозумілим для носіїв мови, може бути основою національно-мовного знака [3].

Елементи національно-культурного компонента можна досліджувати на будь-якому рівні мовної системи, тому місце етнолінгвістичного аналізу на уроках мови необмежене. Так, у 5–6-х класах учні вивчають лексику та фразеологію, тому завдання вчителя — залучати якомога більше текстів, що забезпечать опанування учнями національних специфічних мовних одиниць на лексичному рівні.

У лексиці відбиті всі аспекти життя народу, культурний і господарський устрій, етнографічні особливості, світоглядні позиції, ціннісні орієнтири. Вивчаючи лексичний шар рідної мови, діти повинні бачити у слові не просто домінують певного предмета чи явища, а лінгвокультурний концепт, що є квантом лінгвістичних та культурологічних знань.

Здійснюючи етнолінгвістичний аналіз тексту на лексико-семантичному рівні, слід звертати увагу учнів на такі групи лексики: історизми (*гетьман, осавула, клейнод*), архаїзми (*житіє, ланіти, правиця*), етнографізми (*сволок, покуть, мисник, скриня*), діалектизми (*вивірка, когут, типерка*), регіоналізми, етноніми, слова-символи (*піч, гарбуз, любисток*), архетипи (*земля, доля, хата, мати*), міфологеми (*нечиста сила, лісовик, русалки, мавки*).

Ще з більшою силою, ніж у лексиці, як зазначають Н. Бабич, В. Жайворонко, В. Маслова, О. Назаренко, О. Рогаць, О. Федик та інші, національно-культурний компонент відображений у фразеологічному фонді української мови. Створені на народному ґрунті, фразеологізми найбільш яскраво вносять у лінгвістичну картину світу ті елементи, що відображають життя, побут, історію, культуру етносу, подають оцінку явищ довкілля, а також указують на ознаки психології етнотипу українця та ментальні особливості. У змісті фразеологізмів обов'язково міститься позитивна чи негативна оцінка довкілля, що є своєрідним відображенням морально-естетичних принципів народу. Робота учнів над фразеологізмами під час етнолінгвістичного аналізу тексту сприяє розширенню етнознань

(етнокультурна компетенція), формуванню вмінь фіксувати і пояснювати семантику стійких висловів з метою подальшого використання у власному мовленні відповідно до життєвих ситуацій (мовна, мовленнєва компетенція).

Складовою фразеологічного фонду української мови є формули мовного етикету, під якими розуміють систему стереотипних фраз, що є лінгвокультурним кодом, відображенням еталонів мовленнєвої поведінки та ментальності. У процесі аналізу формул етноеклету учні доходять висновку, що ввічливість, толерантність, кмітливість, чемне ставлення до співрозмовника, націленість на добро, ласку, здоров'я — характерні ознаки мовленнєвого етикету українців.

Елементи національно-культурного мовного компонента простежуються у словотворі, тому під час вивчення словотвору (5, 6 клас) слід також подавати завдання з елементами етнолінгвістичного аналізу тексту для виявлення національної специфіки творення слів в українській мові. Зокрема, звертаємо увагу на творення зменшено-пестливих форм слів (*голубонько, місяченьку, сонечко, Васильчику, подвір'ячко*), утворення середнього роду на позначення доброзичливого або негативного ставлення до особи (*малюточко, дівчаточко, хлоп'я*), використання різних способів творення слів для вираження оцінних характеристик (*вовчище, бабище, дівчинонька, дівчисько*), складні народнопоетичні слова (*зоря-зоряниця, сон-трава, мед-горілка, хліб-сіль*) тощо.

Грамаічний рівень вивчення мови також підлягає етнолінгвістичному аналізу, тому на уроках з морфології та синтаксису (5—9 класи) пропонуємо для виконання учнями відповідні вправи. Особливо слід звернути увагу школярів на традиційне використання займенників пошанної множини, специфічність кличного, давального відмінка, національно етикетні вигукі, дієслова на *-но, -то*; національний колорит паремійних висловлювань, побажальних фомул як синтаксичних одиниць, форм звертань тощо.

Етнолінгвістичний аналіз тексту буде неповним, якщо не спрямувати увагу школярів на вирізнення тропів, зокрема народнопоетичних метафор (*серце плаче, козак тужить*), порівнянь (*дівчина як калина, голодний, як собака, губи, наче вишні*), епітетів (*чисте поле, буйний вітер, чорні брови*). У цих мовних одиницях чітко відображається національний спосіб мислення українця, широкі можливості українського образного слова.

Отже, елементи етнолінгвістичного аналізу тексту в основній школі насамперед реалізуються у зв'язку з вивченням розділів про мову: лек-

сикології, фразеології, словотвору, морфології, синтаксису.

У старших класах (10—11) практику етнолінгвістичного аналізу слід здійснювати у розрізі вивчення стилістики та риторики, що дозволяє широке виростання текстів різних стилів, типів, жанрів мовлення. Зрозуміло, що національно-культурний мовний компонент має найбільший вияв у фольклорних та художніх текстах (художній стиль), проте, на думку сучасних науковців (В. Жайворонок, В. Кононенко, Л. Мацько), етнолінгвістичному аналізу підлягають тексти публіцистичного, наукового, науково-популярного, розмовного стилю. Їх аналіз передбачає врахування багатьох назв-понять, зумовлених етнолінгвістичними чинниками, але в основі його має лежати передовсім мета виявлення у слові, звороті, висловленні тих елементів, які б засвідчували позицію, самоідентифікацію етносу [3, 131].

На уроках з риторики учні повинні дослідити національно-культурний мовний компонент риторичних текстів, простежити і довести доцільність використання відповідних лінгвістичних одиниць майстрами українського красного слова. Цінними зразками ораторського мистецтва української національної культури є «Велесова книга», «Устав...» князя Володимира, «Золоте слово Святослава», «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання...» Володимира Мономаха, полемічні твори І. Борецького, І. Вишньського, М. Смотрицького, Г. Сковороди та ін. Рекомендуємо також використання багатих з погляду мистецтва красномовства виступів, листів, щоденників українських митців слова: Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, О. Довженка, О. Гончара та ін.

Щодо самої методики реалізації елементів етнолінгвістичного аналізу тексту, то в основній школі (5—9 класи) ця робота зводиться до елементарного сприйняття національно-культурного тексту на слух або виразного прочитання з подальшим завданням фіксації в ньому відповідних мовних одиниць, спостереження за їх функціонуванням, пояснення значення, добору синонімів, дослідження національно-культурного компонента в текстах споріднених мов (української, російської, білоруської), виявлення подібностей та відмінностей у специфіці відображення та оцінювання світу різними націями.

У старших класах методологічною базою етнолінгвістичного аналізу тексту буде більш серйозний лінгвістичний коментар; дослідження тексту у зв'язку з духовною та матеріальною культурою й особистістю самого автора в соціо-

культурному просторі; спостереження та опис національно-культурного мовного компонента в текстах різних авторів з метою порівняння, виявлення відмінних рис і на цій основі встановлення авторства (авторизації) тексту; лінгвістичний експеримент, зіставлення національно-культурного мовного компонента в текстах одноманітного змісту, проте різних стилів, жанрів, типів мовлення; вивчення реалізації концептуальної ідеї тексту в окремих національно-культурних концептах тощо. У 10–12 класах, на нашу думку, можна здійснювати повний етнолінгвістичний аналіз тексту, що передбачає визначення теми,

ідеї, виділення абзаців (мікротем), визначення стилю, типу, жанру мовлення, фіксацію та коментування національно-культурного мовного компонента на різних рівнях, доведення доцільності та ефективності його використання.

Отже, дослідження дає змогу зробити висновок про те, що місце етнолінгвістичного аналізу тексту на уроках української мови необмежене, систематичне впровадження завдань з елементами етнолінгвоаналізу є необхідним компонентом уроків української мови, оскільки допомагає в набутті учнями етномовної та етнокультурної компетенції.

В статье обосновываются теоретические основы этнолингвистического анализа текста как одного из приемов изучения национально-культурного языкового компонента. По глубокому убеждению автора, элементы этнолингвоанализа должны иметь систематический характер, поскольку обеспечивают высокий уровень этноязыковой и этнокультурной компетенции школьников

The article identifies theoretical basis of the ethnolinguistic analysis of the text as one of the ways of national cultural language component studying. According to the profound conviction of the author, elements of ethnolinguistic analysis should be systematic, because they provide a high level of ethnolinguistic and ethnocultural competence of students.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. / Т. А. Єщенко. — К. : Академія, 2009. — 264 с.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2007. — 262 с.
3. Кононенко В. І. Рідне слово / В. І. Кононенко. — К. : Богдана, 2001. — 303 с.
4. Семенов О. Етнолінгводидактична культура вчителя-словесника : навч.-метод. посіб. / О. Семенов. — К., Глухів : РВВ ГДПУ, 2003. — 108 с.
5. Універсальний словник української мови. — Тернопіль : Навч. книга — Богдан, 2005. — 848 с.